
Общественн
МАЯ. 1915
№

„Видавництво Український Учитель“.

М. Загірня.

Який був лад в Афинській державі.

№ 11.

Ціна 10 коп.

Видавництво „Український Учитель"

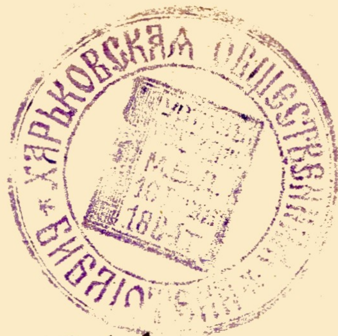
Який був лад в Афинській державі.

За людьми росказала

М. Загірня.

№ 11.

У Киïві, 1908.
Друкарня 1-оï Киïвскоï Артілі Друкарськоï Справи.
Трьохсвятительська, 5.

I.

Нижче Турції є країна, що тепер зветься Греція, а в стару старовину, ще до Христового Різдва, звалася Еллада. Це півострів, бо з трьох боків його море. Досить високі гори переділяли Елладу на кільки частин, і вона поділялася на кільки держав. Держави були дуже невеликі: з нашої, наприклад, Київщини їх вийшла б не одна; але були вони одна від одної незалежні і кожна заводила в себе такий державний лад, який хотіла. Через гори не скрізь там можна було сіяти хліб, але все ж сіяли пшеницю, ячмінь. По горах пасли кіз та овець, у морі ловили рибу. Гарно ріс там виноград, инжир, маслини. З винограду робили вино, з маслин били олію.

Народ, що жив у Елладі, назвав себе еллінами, а потім їх стали називати греками. Греки далеко раніше за батато инших народів стали освіченими, культурними. Навчилися добувати з землі залізо, мідь, срібло, почали робити з їх усякі вироби. Побудували кораблі і плавали морем та торгували з инши-

ми народами. А це дуже допомагало їм освічуватися, бо, плаваючи, бачили вони багато чужих земель, багато всяких людей. А найголовніше було те, що вони переняли собі од сусіднього народу — фінікійців азбуку і навчилися читати й писати. У той час, як у нашій землі, та й по багатьох инших країнах, люде були ще зовсім темні, мало не дикі, у еллінів були вже деякі науки, бо вчені люде стали своїм розумом багато чого доходити. Инші народи почали від їх учитися. І наша наука пішла од старої еллінської.

Елліни були з себе дуже гарні і любили красу у всьому: і в людському тілі, і в одежі, і в посуді, і в будуванні — усе в їх було чепурно зроблено. Любили гарні статуї, з каміню-мармуру витесані, і були в їх майстри, скульптори, що надзвичайно гарно витісували статуї своїх богів та славетних еллінів.

Тими статуями елліни закрашали свої церкви та громадські будівлі та вулиці. Деякі статуї та будівлі ще й тепер єсть, і хоч їм уже більше як по дві тисячі років, а й досі люде не надивлються на їх велику красу і дивуються, що в ті такі давні часи, коли багато народів були ще мало не дикі, елліни вже могли робити такої надзвичайної краси статуї та будівлі.

Елліни вірили так, що єсть багато богів богинь і кожен бог чи богиня має своє діло,

Один бог над громами, другий над вітрами, третій над морями, четвертий над війною, п'ятий над крамарством... І так над кожним ділом був свій бог чи богиня. Тим богам вони будували церкви, приносили жертви, як чого прохали або за що дякували.

Дітей своїх елліни змалку вчили плавати, бігати наввипередки, влучати в що небудь, стріляти з лука, або кидаючи списом, боротися. Через те всі вони були міцні тілом, стрункі, гнучкі. Їхня хода, кожен їх рух був гарний.

У їх були громадські свята і на їх сходилися тисячі людей з усієї Еллади і під час тих свят роблено такі грища, де елліни могли виявляти свою силу й зручність, розум і талант. Найбільшими були так звані Олімпійські грища. Вони бували раз на чотирі роки і відбувались п'ять день. Грища ті відбувалися на величезному майдані. Місця, на яких сиділи люде, що сходилися дивитися на грища, зроблено було амфітеатром, се б то великим колом; а щоб усім було видно, то кожен задній ряд ослонів, був вищий за попередній. А в середині того кола бігали наввипередки, боролися, бігали колісницями і т. и.

Це було чотирі дні; а на п'ятий день виходили вже инші показувати свою умілість: поети читали свої нові вірші, речники горили промови, співці співали — хто який новий спів склав. Люде з великою увагою на все диви-

лися і все слухали і тоді присуджували надгороди тим, хто найкраще виявив своє містецтво. Найбільшою надгородою був вінок з гілок маслинового дерева, присвяченого богові Зевесові. Кому придсужено такий вінок того ім'я ставало відоме по всій Елладі, витісувано його статую, на пошану йому роблено громадські свята.

II.

Одна держава в Елладі, найбільше нам цікава, звалася Аттікою, або Афинською державою, а найголовніше місто в їй звалося Афини. (Воно й тепер є найголовніше або столичне місто в Греції). Афинська держава була дуже невелика: з трьох боків її були гори, з четвертого – море. Уже в пізніші часи, як народу в їй намножилося, то й то не було більше, як 250 тисячів, а в ті давні часи було далеко менче. Та про цю таку маленьку країну і досі пишуть книжки, пишуть про її історію, про те, які були в їй порядки, як там жилося людям, пишуть про тих великих розумом чи ділами людей, що там жили і про їх діла. І хоча більш як дві тисячі років поминуло з того часу, як те все діялося, а й досі нам цікаво читати про освічених розумних стародавніх греків і досі єсть чого в їх повчитися.

Не всі там були однаково вчені, але ж не

було й таких темних людей, яких у нас і тепер так багато.

Так званий простий народ, як от хлібороби, ремесники, не був у їх такий одрізаний од освічених людей, як це тепер ведеться у нас, бо там усіх хлопців віддавали вчитися. Афинського хлопця ще в школі починали готувати до того, що йому доведеться робити в громадському житті, бо, ставши дорослим, він повинен був добре знати державні справи свого краю,—кожен бо дорослий афинець був членом Народньої Ради, що тими справами порядкувала. Кожного афинця могли вибрати суддею, або на який инший громадський уряд. І через те в школі він вивчав державні закони, історію свого краю, літературу, вчився добре говорити, щоб умів сказати своє слово на Народній Раді.

В Афинській державі простий селянин любив слухати вчених людей і вмів їх розуміти, любив дивитися на гарні статуї і розумів їх красу; присуджував надгороди на Олімпійських та на инших ігрищах і залюбки йшов у театр і розумів, що там говорилося. А театральні вистави там теж роблено під час громадських свят, і тисячі людей дивилися на їх без грошей. Там так розуміли, що дивитися на театральні вистави є не примха, а потреба кожної людини, бо з театру люде мають і втіху, і науку. Через те й вистави театральні робле-

но громадським коштом для всього громадянства.

З простого люду там виходили такі розумні і такі талановиті люде, що ними й тепер пишалась би кожна країна, а їх ім'я знають і знатимуть люде ще довгі віки.

Того гарного, що в їх було, афинці досягли найбільше через те, що завели в себе гарний лад у державі. Цей лад не відразу там став, і афинському народові довелося багато зазнати всякого лиха, поки такий гарний лад заведено.

В цій книжці описано, який державний лад був у афинців спершу, і як вони його відміняли, поки завели кращий.

III.

В дуже давні часи, ще за кільки сот років до Христового Різдва, в Афинській державі царювали царі, і люде вважали, що царя над їми поставили їхні боги, і через те царі теж наче трохи божества в собі мають.

Афинський царь у свого народу був немов батько в сем'ї, його навіть і звано „батьком народові". Як у кожній сем'ї батько молився богам за всіх своїх сем'ян, так і царь молився і приносив богам жертви за ввесь свій народ. Думка була така, що царь повинен заступатися перед богами за свій народ, а боги через його можуть виявляти людям свою волю.

Діла цареві були дуже небагато, бо держава його була невеличка. Ото він молився за народ, водив військо в походи, а як не було війни, то до його ходили люде судитися. Як не було війни, то цареві не було ким або чим порядкувати, бо військо збіралося тільки під час війни, а в державі не було ні чиновників, ні поліції, не збірано податків. Цареві, щоб було йому з чого жити, давано громадську землю, а на війні, як паювали здобич, то найбільшу частку віддавано йому. І як ішли до царя судитися, то несли йому подарунки. Царь був не виборний і царювання переходило від батька до сина. Біля царя ще була рада, звалася *ареопаг*; вона допомагала цареві судити і з нею радився він про державні справи, наприклад, про те, чи починати війну. Спершу в тій раді міг бути найстаріший чоловік з кожного роду. Але згодом пани не схотіли туди пускати простих людей і стала рада з самих панів. Що правда, иноді скликали й простих людей наче б то на пораду; але ж їх ні про що не питано і вони мусили тільки мовчки слухати, що їм казав царь та ареопаг.

Усі люде в Афинській державі ділилися тоді на панів і простих людей. Пани по їхньому звалися *евпатрідами*, а простий народ — ремесники та хлібороби — звалися *демосом*. Евпатріди були багаті і пишалися своїм панством та багатством, а простими людьми гордували.

Прості люде були вбогі і шанували панів за їх панство та за багатство. Воюватися ходили самі евпатріди, бо вони за свої гроші справляли собі всю зброю й військову одежу і колісниці, на яких тоді їхали в бій, а демос, прості люде не мали на те грошей.

Поки в Афинській державі було мало людей, то мало й діла було цареві та ареопагові. Але людей намножувалося, життя відмінялося. Ремесники почали робити всього так багато, що продавали свої вироби в чужі землі; купці почали торгувати з багатьма чужими народами. І через усе те цареві та ареопагові побільшало діла, побільшало справ державних і судових.

IV.

Невідомо, як са̀ме це сталося, але після смерти одного царя, Кодра, не стало в Афинській державі царів, а взяли гору пани, евпатріди. Вони замісць царя стали вибірати найстаршого начальника, що звався *архонт*, се б то по нашему начальник. Спершу в архонти вибірано потомків царя Кодра, а потім стали вибірати й инших евпатрідів. Попереду вибірано до смерти, далі стали вибірати на десять років, а тоді вже на один рік; замісць одного архонта стали вибірати дев'ятьох і поділили між їми державні справи, а один з архонтів був серед їх найстарший,

голова. Хто вже вибув рік архонтом, той ставав членом *ареопагу*. Таким робом давати порядок державі стали вже самі евпатріди. Такий лад греки називали *арістократією*.

Арістократія по нашому значить: панування, порядкування кращих людей, то б то такий лад, де кращі люде порядкують. Та тільки кращими людьми там названо панів — евпатрідів, через те *арістократія* визначало там панування панське, то б то такий лад державний, при якому порядок усьому дають пани *).

Часом, правда, евпатріди скликали й демос — се б то простий народ — і казали людям, що от це або це треба зробити. Хто з демосу починав говорити проти, того не слухано, і робилося так, як хотіли евпатріди. Бо збірано людей зовсім не на те, щоб справді з їми порадитися, а на те, щоб не казали, що не допускають демосу до державних справ. І виходило, що хлібороби, ремесники та купці не мали ніяких прав, а мусили тільки слухатися готового та коритися евпатрідам.

Ще в дуже давні часи евпатріди позахоплювали собі найкращу землю і з неї багатіли. У демосу ж, у простого народу землі було

---

*) Так і тепер розуміється це слово Тільки часом цим словом називають і просто великих панів: *арістократ* — великий пан; *арістократичний* — великопанський.

мало. Спершу, поки людей було мало, то ще можно було вижити, але людей намножувалося, а землі не більшало, і стало вже не можно з неї вижити. Довелося наймати землю в евпатрідів, а ці брали з неї дуже дорого, то хлібороби не могли оплатитися та не могли й прожити з малого заробітку. Довелося в евпатрідів і гроші позичати за дуже великий процент, заставляючи їм спершу землю, а далі вже й свою сем'ю, і себе. Це так робилося: як не спроможеться чоловік оддати позичку, то евпатрід його позиває і судом забірає собі за позичку землю, дітей, а то й жінку і самого того чоловіка, що був йому винен. Дожилися хлібороби до того, що вже могли брати собі тільки шосту частину врожаю, а то все треба було віддавати евпатрідові, якому хто був винен, і це все йшло за самий процент, а позичка не виплачувалася. Через те хто все заставив — землю або себе з сем'єю, то так уже й не було сили викупитися. Забірав евпатрід собі землю, забірав і хлібороба з жінкою й з дітьми і всі вони ставали евпатрідовими невільниками, рабами, робили вже з того часу на пана і не мали своєї волі, — міг їх евпатрід продати хоч би й у чужі землі. Архонти та судді ні трохи не боронили бідного чоловіка від евпатрідів, а завсігди за їх руку тягли, бо то ж були їм свої.

Поки демос міг вижити з своєї землі, то не дуже думав про те, як там державою по-

рядкують. А як притисли недостатки та як довелося позиватися з евпатрідами, тоді почали розбірати люде, яка їм велика кривда з того діється, що сами евпатріди всьому порядок дають. Та хоч уже й почали розбірати, а ще таки надіялись, що ось може врожаї великі будуть, а може ще як розживемося на гроші та оплатимося, тоді знову стане краще жити.

Але життя не кращало, а тяжчало. Нарешті демос почав потроху змагатися проти евпатрідів, проти їх порядкування. Та й деякі справедливіші з евпатрідів, бачивши, як дуже евпатріди кривдють людей, почали оступатись за кривджених і намовляли демос не попускати евпатрідам. Демос почав добуватися кращих, справедливих порядків і вимагав, щоб написано закони, бо до того часу писаних законів там не було, а все роблено і в суді суджено звичаєвим правом, це б то так, як було ще за дідів та за прадідів заведено, який звичай був. Але ж не було записано, як саме за дідів робилося, і архонти завсігди могли все робити і в суді судити як сами хотіли, а тоді казали, що так і за прадідів робилося. Жалітися на їх не було куди.

Як озвався демос, що він хоче кращих порядків та писаних законів, та як почав і на евпатрідів нахвалятися, став народ колотитися, то евпатріди, боячися, щоб увесь демос справді не повстав та не наробив їм

лиха, зважилися трохи наче б то поступитися і оповістили, що архонтові Драконові приручено написати закони. Демос притих і дожидався, що то буде.

Року 624-го архонт Дракон написав закони. Державного ладу він ні в чому не перемінив, усе мусило бути, як і було. Він тільки написав судові закони. До нас вони не дійшли і ми знаємо тільки те, що потім уже писали про їх грецькі письменники. Пишуть, що закони ті були дуже люті і про їх казано, що їх писано кров'ю. Закони ці були наче б то однакові для всіх, а справді, то не однакові, бо дуже тяжкі кари було поставлено за такі провини, які частіше міг зробити вбогий чоловік, ніж багатий, і навпаки—легші кари були за такі провини, що їх міг зробити тільки багатий. Наприклад, як що людина вирвала щось на чужому городі чи в садку, за те присуджувано на смерть. А коли евпатрід погано робив своє діло на службі або пан погано поводився з слугами: бив їх, не годував як треба, за те кари були далеко менчі. Хто не віддав позички, той мусив іти в рабство до того, в кого позичав. Але ж ніколи евпатрід не позичав у хлібороба, а все бувало навпаки. Так і в иншому всьому демосові не зроблено ніякої полегкости.

Драконови закони евпатріди звеліли написати на кам'яних стовпах, бо думали, що їх вік дуже довгий буде. Та помилилися.

V.

Демос не вдовольнився з того, що зробив Дракон, а жити йому ставало все важче. Це ми знаємо з книжок, що тоді там писано, бо деякі книжки походили до нас.

Поет Солон, сам евпатрід, писав так:

„Багато людей у рідному краї з вільних стали рабами і мусять тремтіти перед своїм паном; багато повтікало від тяжких позичок у чужі землі і там, скитаючися, забувають навіть рідну мову.“

Другий поет Гезіод, хліборобів син, писав так:

„Увес день вони (хлібороби) не спочивають від праці та муки...“

У инших віршах він писав:

В пізніший час
Родитися або раніше вмерти
Хотів би я, бо страшно жить тепер.
Наш вік - жорстокий вік. Вночі і вдень
Земля тремтить од стогону людського;
В тяжкому смутку все навкруг замовкло,
І недалеко вже той час, що люде
Не розбіратимуть, що зло, а що добро.

. . . .

Перед злочинцями, через яких
Кріваві ллються сльози, скоро люде
Всі схиляться з пошаною німою.
Кулак уб'є права. І злу кінця не буде.

З широкої землі втечуть на небо
І сором, і сумління...

Так писали поети, що оступалися за людей.

Але були й такі, що тягли руч за евпатрідів – от, наприклад, тоді ж таки поет евпатрід Феогніс писав вірші про те, як треба поводитися з демосом:

„Топчи ногами темний демос, коли його гострим жилдм, надінь важке ярмо йому на шию, бо він лінивий і грубий і з їм не можно инакше поводитися.“

Нарешті демосові не стало сили терпіти таке життя. Почали люде сходитися і говорити про те що робити і як саме робити. Вже видно було, що добрим ладом од евпатрідів. нічого не добудуться, і через те демос зважився силою добуватися кращого ладу. Думали були напасти на евпатрідів-архонтів, скинути їх і поставити старшими своїх людей. А ті старші хай би видали такі накази, щоб демос не платив позичок евпатрідам і щоб землі евпатрідів поділити на всіх людей в афинській державі. До хліборобів пристали й ремесники та купці.

Надто купцям не подобалося, що вони не мають ніяких прав і що самі евпатріди всім порядкують; от і вони почали добуватися, щоб одмінено державний лад.

Як зворухнувся демос, то більшість евпатрідів страшно розлютувалася і зважилася

ще дужче його придавити. Вони заводили товариства, щоб боротися з демосом і так присягалися: „Присягаюся все життя бути ворогом демосові“.

Та на щастя не всі евпатріди так думали, були такі, що розуміли, що не перемінивши порядків жити вже не можно.

VI.

У ці тяжкі часи в Афинах жив дуже розумний чоловік на ймення Солон. Він був евпатрід, казали навіть, що з царського коліна, але не дуже багатий, бо його батько перевів своє багатство. То Солон мусив узятися торгувати і з того жив. Торгуючи він їздив по чужих землях, багато бачив, багато чув і з того ставав ще розумніший.

Він був поет, се б то складав вірші. В Афинській державі він був дуже знаний через одну подію. Діло було так. Одна держава захопила собі афинськїй острів Саламін, що був недалеко від афинського берега і саме проти того місця, де завсігди стояли афинські кораблі. Афинцям того острова було дуже треба, то вони й почали його відбивати. Довго воювалися, та не змогли відняти. Багато людей побито через ту війну і так вона увірилася, що видано такий наказ: „хто говоритиме, щоб знов воюватися за Саламін, того скарати на смерть“. Солон розумів, що острів

неминуче треба вернути собі і знав, що багато людей так саме думають, та бояться про те говорити. От він і надумався. Почав удавати з себе божевільного і незабаром усі в Афинах знали вже, що Солон збожеволів. Одного разу він, стрибаючи та крутючися як дурник, побіг на великий майдан. Біля його, як звичайно біля чогось дивного, почали збіратися люде; і як назбіралося багато, то він скочив на камінь і почав проказувати вірші, що попереду сам склав і добре вивчив. Він почав так: „Я прийшов до вас із гарного острову Саламіну", і далі говорив про те, який гарний той острів, як дуже треба його афинцям і що вони повинні його собі вернути.

Його не схоплено зараз і не поведено до суду, бо думали, що він божевільний. А далі гаряче слово Солонове так проняло всіх, що ніхто вже не думав про заборону, і тут же рішили воюватися. Зібрано військо і доручено вести його Солонові, бо вже побачили, що він зовсім не божевільний. Цього разу вже Саламін одвойовано.

Солон бачив, як евпатріди кривдють инших людей, як тяжко жити демосові, і розумів що довше терпіти люде вже не можуть. І ще кільки евпатрідів думали так, як Солон, і вони почали вмовляти архонтів та инших евпатрідів поступитися і зараз зробити реформу державного ладу, се б то, одмінити державний лад так, щоб демосові краще було

жити. Бо коли цього не зробити, то демос силоміць добуватиметься собі кращого життя. І це буде велике нещастя всій державі.

І таки евпатріди впевнилися, що коли вони сами не поступляться, то їм може бути погано. Тоді року 594-го до Христового Різдва настановлено Солона найстаршим архонтом і доручено йому так усе впорядкувати, щоб у державі стало спокійно.

Евпатріди приручили це діло Солонові, бо знали, що він дуже розумний чоловік і зможе найкраще все зробити, і таки сподівалися, що він, сам бувши евпатрідом, не скривдить своїх людей новим державним ладом. А прості люде знали, що він справедливий і звичайно оступався за демос, то вірили, що він зробить для їх добре. Купці ж сподівалися, що Солон і про їх подбає, бо й сам він торгував.

У державі притихло, і всі дожидалися, що зробить Солон. А Солон узявся до роботи.

Відомо, що найсамперед він визволив демос од позичок, але невідомо, як саме це зробив. Одні кажуть, що він дозволив демосові зовсім не платити нічого евпатрідам, бо вже й так вони багато проценту поплатили; а инші знов пишуть, що він дуже зменшив процент і так ізробив з грішми, що виплачуючи позички, люде платили сімдесят три карбованці замісць ста. Це вже була велика полегкість людям, бо вони могли оплатитися і пра-

цювати на себе, а не на евпатрідів. Землю, що евпатріди позабірали в хліборобів за позички, мусили їм вернути і мусили випустити на волю всіх людей, що за позички позабірали собі в рабство. І на далі Солон заборонив брати людей у рабство за позички.

Прості люде, бачивши таку прихильність Солонову до себе, думали, що тільки він може по правді порядкувати державою і хотіли, щоб він довіку був архонтом, а в деяких була думка навіть настановити його царем. Але він того не схотів, бо не хотів вертатися до старого ладу, а замірявсь дати людям новий, кращий лад державний. Він розумів, що коли й далі евпатріди сами порядкуватимуть у державі, то вони знову доведуть до того, що й було, бо все в державі знову робитиметься на руч евпатрідам. Через те Солон і намислив зробити так, щоб не самі евпатріди порядкували державними справами, а ввесь народ.

Евпатрідам уже й те не подобалось, що Солон зробив великі полегкости демосові і вони спершу не хотіли більше нічим поступатися. Та далі побачили, що вже не можно вдержатися на тому, що було досі, бо демос уже не коритиметься так, як корився.

Через те Солона і на далі вибрано архонтом і знову дано йому на волю впорядковувати державу, як на його думку буде краще.

VII.

Солон в Афинській державі завів лад республіканський. Це такий лад, що усіма державними справами порядкує ввесь народ через своїх виборних людей, а голова в державі виборний: уся країна вибірає його на якийсь час: на рік, на три, на чотирі роки — як де заведено. Держава з таким ладом зветься республікою. Ото ж і Афинська держава стала республікою.

Солон завів у їй такий порядок, що встановляти закони і пильнувати щоб їх додержувано, повинні були: Народня Рада, Сенат, Ареопаг і Архонти.

Народня Рада — це було так наче громада, тільки не з одного якого села, чи города, а така, що зійшлася з усії держави, з усього народу, цілонародня громада. В Народню Раду мали право сходитися всі громадяне афинської республіки: евпатріди й хлібороби, ремесники й купці, багаті люде й убогі, господарі й наймити — всі, кому було не менче як 20 років. Не можно було приходити тільки чужоземцям.

Народню Раду скликав Сенат чотирі рази на рік. Громадяне сходилися так, як от у нас люде в громаду сходються, обміркували державні справи, затверджували закони ті, що подавав їм до розгляду Сенат, призволяли починати або кінчати війну, вибірали членів

у Сенат, архонтів, суддів і всяких урядовців (чиновників). Збіралося на Народню Раду, багато людей, найменче п'ять тисяч, то й не можна ж було всім говорити. Через те повелось так, що Народня Рада вибірала десять речників, промовників таких, що дуже добре вміли говорити і про яких було відомо, що вони чесні люде. Як Сенат подавав до уваги Народній Раді новий закон, чи хотів, щоб одмінено який старий закон, то виходив речник і починав про той закон говорити: через віщо треба так зробити і яке з того добро буде людям. Як уже закон добре обмірковано і вияснено, чи він добрий буде, чи ні, тоді всі члени Народньої Ради подавали свої голоси—хто за закон, хто проти закону; голоси ті лічено і закон або приймано або відкидано — за що більше було голосів.

До *Сенату* Народня Рада вибірала чотиріста членів, не молодчих як тридцятилітніх; вибірано їх на один рік. Всі ці члени розділялися на 10 громад, що звалися *пріганіями*, а члени пританії звалися *прітанами*. Прітанії по черзі заступали одна одну через 35 день. Кожна прітанія під час своєї черги робила всякі справи, які можно було робити, не збіраючи всього Сенату. До пританів вільно було кожному афинцеві йти з своїм ділом. Прітани мали плату від держави. Сенат пильнував, чи добре архонти, судді та инші урядовці роблють своє діло, чи додержують вони за-

конів. Ще пильнували члени Сенату, чи всі закони гарні людям і коли бачили, що треба закон змінити, чи новий закон видати, то мусили подати це до уваги Народній Раді. Таким робом Сенат без Народної Ради не міг одміняти, заводити нові або касувати старі закони. Правда, що й Народня Рада не могла сама заводити чи одміняти закони, а могла говорити тільки про такі, які їй подавав до уваги Сенат. Але ж членів до Сенату вибірала Народня Рада, то й виходило, що все ж закони встановляв увесь народ через своїх виборних людей.

Архонтів зоставив Солон дев'ятьох, як і попереду було, але дуже обмежив їм права. Вони старшували в суді, берегли державні гроші та доглядали державні маєтки, мали зносини з иншими державами, отаманували на війні. Але не мали права касувати чи одміняти старі закони або видавати нові.

І архонти, і члени Сенату, та й усі урядовці повинні були здавати Народній Раді звідомлення за свою працю, це б торосказати що і як вони робили. А Народня Рада рішала, чи вони чесно робили громадське діло. І коли-б виявилося, що хто робив не добре, того б покарано.

Це Солон дуже добре зробив, що заставив усіх, хто робив громадське діло здавати за його звідомлення громадянству, бо це змушувало людей щиро і чесно працювати:

коли доводиться перед громадою ставати то кожен дбає, щоб не стати перед нею винним.

Суддів теж вибірала Народня Рада. Вибірано таких людей, про яких думали, що вони справедливі; через те і в судах стало більше правди. Над суддями Солон поставив народній суд присяжних. У присяжні вибірано жеребками з усього народу людей, що мали не менче як 30 років і про яких не було ніякої негарної слави. Усіх присяжних вибірано 5000 чи 6000. Вони розділялися на 10 громад, кожній визначено було які справи судити. Присяжних було так багато, що їх суд був справді ніби судом усього народу. А що їх було дуже багато, то цього суду не можна було ні підкупити, ні залякати. І ціх судів вибірано на рік.

За найбільші злочинства — наприклад за душогубство, за державну зраду, — судив *Ареопаг*.

Членами ареопагу ставали архонти та инші виборні люде з вищого уряду, що чесно відбули громадську працю і здали за неї звідомленя перед Народньою Радою. Вони зоставалися членами Ареопагу вже до смерти. Ареопаг не тільки судив; він ще доглядав, щоб люде жили чесно, щоб не було роспусти, щоб батьки гарно виховували та до розуму доводили своїх дітей, а діти щоб шанували батьків; щоб не було нероб, а щоб усі люде працювали. А щоб цього допильнувати, заве-

дено було так, що кожен громадянин повинен був що-року казати, з чого сàме, з якої праці він живе.

Ареопаг навіть міг скасувати постанову Народньої Ради, як що бачив, що вона йде проти закону.

Такий державний лад завів Солон в Афинській державі. Перше там була *арістóкратія,* себ то порядкування панське, він же завів *демократію,* се б то порядкування народнє, бо при такому ладу увесь народ через своїх виборних порядкував усіма державними справами, а ввесь уряд був виборний і мусив здавати громаді звідомлення за свою громадську працю, щоб усі знали, чи добре її роблено Такий державний лад, як уже було сказано, зветься республіканським.

VIII.

Солон хоч і завів республіку, але все ж не зрівняв усіх людей правами. Він установив *ценз земельний,* се б то: щоб мати такі чи сякі права, треба мати стільки там землі. Солон розділив усіх громадян афинських на чотирі класи, як до їх заможности, і кожному класові дав неоднакові права: багатим дав більші, а біднішим — менчі. Одно тільки право він дав усім: кожен повноправний громадянинъ мав право бути на Народній Раді і вибірати архонтів, сенаторів, суддів та ин-

ший уряд, але не кожен мав право бути вибіраним.

Громадяне першого класу — це були найбагатчі люде, що з своеї землі мали що-року не менче як п'ятсот мірок хліба, або на такі ж гроші вина та оливи. (Оливу там їдять, бо свіжа вона дуже добра.) Тільки з громадян першого класу можна було вибірати архонтів; опріче того з цього ж класу вибірано і в Сенат, і на инші уряди.

Громадяне другого класу це були такі, які мали що-року не менче як 300 мірок хліба.

Ггромадяне третього класу мусили мати не менче як 150 мірок.

Громадян другого й третього класу не можно було вибірати архонтами, а в Сенат і на всі инші уряди можно.

Громадяне четвертого класу — це були луде малоземельні або й зовсім безземельні. Вони ходили на Народню Раду, вибірали увесь уряд, але їх можно було вибірати тільки в присяжні.

Це Солон недобре зробив, що не однакові права дав усім громадянам, бо иноді безземельний був розумніший за великоземельного і з його урядування більша користь була б громадянству. І хоча безземельним не зовсім одрізаний був шлях до громадського урядування, бо чоловік міг розжитися і купити собі скільки треба землі, та все ж цей

закон дуже кривдив багатьох людей. Малою розвагою їм було тільки те, що вони на Народній Раді могли вибірати до громадського уряду таких людей, про яких знали, що вони на те годящі.

Кому дано було більше права, на того накинено й важчі повинности. Там, ідучи на війну кожен сам мусив собі справити зброю, і це розділено було по класах. Громадяне першого класу мусили виїздити на війну колісницею і мати важку зброю, що коштувала дорого; опріч того, вони мусили давати гроші на військові кораблі та на инші військові потреби; громадяне другого класу теж виїздили до бою колісницею, але зброю мали лекшу, дешевшу. Громадяне третього класу виходили на війну пішки, а громадян четвертого класу кликано на війну тільки при великій потребі і або давано їм легеньку зброю: лук та щит (бо тоді рушниць не було, а стріляно стрілами з луків), або здебільшого забірано їх матросами на військові кораблі. Податки теж платили по класах. Громадяне четвертого класу не платили нічого, ніякої податі.

До законів Солонових в Афинській державі всіма державними справами порядкували самі евпатріди, а хлібороби, ремесники та купці ні в що не встрявали, знали тільки своє діло і були немов піддані в евпатрідів. Солон же своїми законами зробив так, що всі люде в державі стали порядкувати державними спра-

вами. Через те всі й повинні були добре ті справи знати й розуміти, бо не знаючи їх чоловік міг дати свій голос за негарний закон або за негарну людину і з того була б шкода всій державі. Буває часом такий чоловік, що не хоче у державні справи встрявати, думає: там і без мене людей багато. Це коли так робити, щоб ухилятися од громадського голосування, то може й велика біда з того бути. Скажемо так: схотіли б евпатріди (чи там купці, чи які инші) завести такий закон, щоб з його було добре самим багачам, а бідним людям — лихо. Вони підмовили б своїх прихильників усіх поприходити на Народню Раду, а кому, то ще може б і заплатили, або що инше дали б, аби він їх руку тяг. Як би серед бідних людей було багато таких, що зостались би дома, на Раду не пішли б, то тих евпатрідів з полигачами їхніми було б на Раді більше, вони і завели б той неправдивий закон. А завівши його та й притиснули б добре бідних людей. Через те Солон зробив так, що кожен громадянин афинської республіки мусить братися до державних справ, Коли б же почався в республіці нелад, що ці хотіли б того, ті иншого, то кожен громадянин повинен був пристати до тих, які на його думку були праві, і подати свій голос. Хто б же того не зробив, у того віднімано честь і права громадянина афинської республіки. Зважив Солон і на те, що темний

неосвічений народ багато чого не міг би розуміти і через те не міг би добре й державні справи розбірати; щоб такого не було, Солон дбав, щоб усі люде в Афинській республіці були освічені.

Такі були ґрунтовні закони Солонови, що їми він знищив в Афинській державі панське порядкування і зробив з неї республіку, в якій увесь народ не тільки мав право, а й мусив ставати до діла у державних справах. Тими законами він дав змогу демосові, народові обороняти свої права й потреби і не попускати евпатрідам себе кривдити. У цьому й була велика заслуга Солонова перед афинським народом. Опріче цього, він дав ще чимало законів дрібних, що були теж дуже користні людям.

Складаючи Солон свої закони, не думав, що вони зовсім гарні і вже й довіку будуть зоставатися неодмінені. Він дуже добре розумів, що життя людське не може завсігди бути однакове, бо на світі усе живе й одміняється, значить не можуть закам'яніти й закони, не можуть вони бути завсігди однакові. Один тільки ґрунтовний закон повинен був завсігди мати силу, а цей закон такий: щоб добре упорядкувати своє життя, увесь народ повинен знати державні справи і через своїх виборних порядкувати ними, встановляти собі справедливі й усім людям гарні закони, та щоб увесь уряд був виборний і мусив

здавати громадянству звідомлення за свою громадську працю.

При такому ґрунтовому законі державному — думав Солон — люде можуть потроху впорядкувати життя так, щоб таки нарешті всім стало добре жити.

Щоб усяк міг Солонови закони читати і добре собі затямити, їх написано на дерев'яних стовпах в афинській фортеці, що звалася *Акрополь*.

Впорядкувавши все як хотів, Солон узяв слово в народу, шо в тих порядках, що він завів, десять років нічого не одмінятимуть. Він думав, що за цей час люде звикнуть до нового ладу, на собі почують, що їм гарно, а що ні, і тоді вже могтимуть одміняти, що виявилося негарне.

А на ці десять років він виїхав у чужі землі, щоб потім, приїхавши, відразу побачити, як за цей час одміниться життя в його рідному краї.

IX.

Поминуло кільки часу і тоді, як Солон їздив по чужих землях, в Афинській республіці зайшла колотнеча. Евпатріди хоч і згодились на Солонови закони, та здебільшого через те, що боялися повстання народнього, а як би могли, то залюбки повернули б усе так, як перше було. А демосові теж почало зда-

ваться, що Солон мало про його подбав. Хліборобам хотілося, щоб Солон одібрав землю від евпатрідів та розділив на їх, а він цього не зробив, а тільки вернув їм ту землю, що були позабірали евпатріди за позички, і визволив їх з тих тяжких позичок, що не давали їм і на світі жити.

— Що з того, що Солон зробив нам полехкости? — казали люде. — Це все не надовго, бо промине кільки років, і ми знову понабіраємо позичок собі на шию і все стане так, як і було.

Вони спершу якось не розуміли, що не так важно те, що Солон допоміг їм сплатиться, як те, що він своїми законами дав їм права, яких вони попереду не мали. Тими правами він дав їм змогу порядкувати державними справами, а значить заводити собі такі порядки, щоб при їх добре було жити. Вони не розбірали, що коли б Солон одібрав у евпатрідів землю і поділив на їх, а державний лад заставив такий, як і був, се б то, щоб порядкували знову самі евпатріди, то через кільки часу все знову стало б так, як було, неначе Солон і не робив нічого. Вони дуже довго попускали евпатрідам робити все так, як тим хотілося, і тепер не могли відразу скористуватися з своїх нових прав, щоб самим про себе дбати. Народ одразу навіть не зрозумів, які великі права йому дано, і говлй був поступитися ними кожному, хто

хоч трохи поліпшив би йому життя, допоміг йому в його бідуванні, але щоб тільки зараз же те зробив.

Це зрозумів один чоловік на ймення Пізістрат і схотів з того покористуватися. Він, як і Солон, був евпатрід і навіть родич Солонові, але не однакові це були люде. Пізістрат думав не так, як Солон, і йому хотілося самому стояти вище за всіх і порядкувати всіма: і панами, і демосом. Був він дуже розумний і вмів гарно говорити: як почне промовляти на Народній Раді, то всі притихнуть та й слухають його; був працьовитий і вмів добуватися того, чого хотів. Солон колись сказав про його: „Пізістрат був би найкращим громадянином афинським, як би не поривався сам один запанувати над усіма". Ото, ж надумавши зробитися найстаршим у державі, Пізістрат почав так робити, щоб пригорнути до себе людей.

Найсамперед він поладнав з хліборобами. Хоч і був він пан дуже багатий, але ні з ким не поводився згорда так, як звичайно евпатріди поводилися, закликав убогих людей до себе і говорив з їми про їх недостатки, про те, що треба їхньому лихові зарадити, а ніхто з евпатрідів не хоче про їх подбати; натякав, що коли б мав силу, то багато доброго зробив би їм, а тим часом він допомогав людям грішми і дозволив усім рвати садовину по своїх великих садах. Убогі люде

слухали його прихильні слова, брали од його гроші і казали, що оце з усіх евпатрідів один справді гарний чоловік, щирий друг народній. Вони дуже його поважали і готові були робити що він скаже.

Потім Пізістрат поладнав з купцями та з ремесниками. Серед їх багато було людей освічених не зірш за евпатрідів, але вони були безземельні і через те не можно було вибірати їх на громадські уряди. Це вони вважали за кривду собі і по правді так уважали. Ім Пізістрат казав, що треба добуватися собі рівною права і подавав надію, що може їм у цьому запомогти. Тим і ціх звабив на свій бік.

Так він прихилив до себе багатьох людей, але ж придбав богато й ворогів, бо евпатрідам зовсім не до вподоби те було, що він назбірав собі таку велику партію, такий великий гурт прихильних до його людей і через те на Народній Раді міг мати велику силу. Пізістрат і з того ворогування скористувався, почав говорити своїм прихильникам, що от скільки він має ворогів, а все за те, що дбає про вбогих та покривджених людей. А прихильники охочі були з усієі сили обороняти його від ворогів, бо думали, що він справді народові друг.

X.

Під час цієї колотнечі приїхав Солон. Роспитавшися про все, що робиться, він зрозумів чого хоче Пізістрат, зрозумів і те, що коли той свого добудеться, то все, що він, Солон, зробив, піде в нівець. Він почав умовляти Пізістрата покинути свій замір. Пізістрат не послухав, бо йому дуже хотілося над усіма панувати. Тоді Солон почав умовляти людей не слухатися Пізістрата; та його самого ніхто вже не слухав, бо сподівалися, що Пізістрат їм багато зробить добра, тим і охочі були доручити йому панування над собою. Солон уже став старий, не та вже була сила, як колись. Не зміг він уже переважити молодого хитрого Пізістрата, і той робив своє діло далі.

Одного разу Пізістрат пригнався колісницею на майдан серед людей; колісниця була поламана, сам він закрівавлений і в подраній одежі. Він почав кричати, що на його напали його вороги евпатріди, хотіли його вбити і поранили його й коней і поламали колісницю.

Тут деякі люде почали й собі кричати, що це неправда, що він сам поранив і себе і коней, щоб одурити людей, наче б то він таких лютих ворогів має. Може й справді він так зробив, але прихильники Пізістратови не

хотіли нікого слухати, а гукали, що треба боронити друга народнього від ворогів. Почувши що сталося, Солон, не зважаючи на старість, узяв зброю і прийшов туди ж на майдан. Він почав говорити, що не Пізістрата треба боронити, а народ, бо Пізістрат хоче йому сісти на шию. Він закликав зброєю боронитися від Пізістрата і його прпхильників. А Пізістратови приятелі репетували, що треба приставити до Пізістрата узброєних людей, щоб його по всяк час берегли й боронили від ворогів.

Народ такий був обурений і так кричав, щоб це зробити, що евпатріди не посміли нічого навпроти сказати і поросходилися. Солон зостався сам і сам обороняв народню волю від Пізістрата. Але Солона не послухано, ще й почали кричати, щоб він не смів ґоворити проти друга народнього. Щоб оборонити Пізістрата від ворогів, йому дозволено держати по всяк час біля себе 50 узброєних людей, а як треба буде більше, то й більше. Як Солон побачив, що вже нічого не може зробити, то з тяжким жалем пішов до дому. Дома він познімав із себе зброю і, поклавши її на порозі, сказав: „Поки ставало сили, я боронив волю свого народу і закони свого краю.“ Згодом він ще писав вірші про те, що люде самохіть зрекаються волі і йдуть у рабство до однієї людини. Та вже йому не хотіли

вірити, не хотіли його слухати: народ зовсім збився з пантелику.

Пізістратові того тільки й треба було, щоб йому дозволено держати військо. Трохи згодом він із тим своїм військом увійшов уночі в афинську фортецю-Акрополь, а вранці оповістив афинцям, що тепер він сам порядкуватиме в афинській державі.

Але тоді вже всі вороги його з'єдналися, напали на фортецю і відняли її в Пізістрата. Його самого вигнано з афинської держави. Та він знав, що демос стоятиме за його і через те знову прибув в Афини. Тоді його знов ухоплено й вигнано навіки з рідного краю, а всі маєтки його поціновано й попродано, а гроші забрано на державні потреби. І багатьох його прихильників повигонено з афинської землі.

От же він таки не подався. Хоч і в чужій землі жив, та таки єднався з своїми афинськими прихильниками, і вони готувалися допомагати йому, як прийде. Пізістрат на чужині зібрав коло себе усіх своїх прихильників-вигнанців, наняв військо і через десять років знову прийшов в Афини. Тут його вже дожидалися прихильники. Вони зараз зійшлися до його. Цього разу вже він подужав військо евпатрідів і запанував на Афинською державою, став *тираном* афинським. Тиранами тоді

називано таких людей, що силоміць захопили владу в свої руки.

XI.

Ставши тираном афинським, Пізістрат не схотів дуже мститися на своїх ворогах і тільки деяких вигнав у чужі землі. Але він мусив добре пильнувати, щоб знову його не скинено й не прогнано. Стати тираном допоміг йому демос, і він розумів, що поки демос тягтиме за ним, то він міцно сидітиме. Через те дбав, щоб демос не одкинувся від його. Землі тих евпатрідів, що він повигонив і що сами повтікали, і частину своєї власної землі він поділив біднішим хліборобам. Убогим людям позичав державні гроші. Щоб дати заробіток усяким майстрам і робітникам, почав державними грішми будувати в Афинах великі громадські будівлі, робити водопроводи, гарні шляхи. Коло того всього працювали тисячі людей і мали добрий заробіток, а всі ті гарні будівлі дуже закрашали Афини. Посилав од себе послів до багатьох чужих держав, і афинські купці почали там торгувати і добре на тому заробляли.

Він дбав, щоб люде могли вчитися, освічуватися, закликав в Афини славетних поетів, малярів та скульпторів, що статуї виробляють. Свята громадські при йому справлялися дуже

пишно. На ті свята сходилися тисячі людей і для їх роблено театральні вистави і всякі грища, щоб народ бавився, веселився та не дуже думав про державні справи.

Про себе Пізістрат говорив, що він такий громадянин, як і всі инші, тільки що він оберігає Солонови закони і не дає кривдити простих людей. Він справді наче б то не займав Солонових законів і все робилося наче б то так, як завів Солон: збіралася Народня Рада, був Сенат і Ареопаг і виборний суд, та все це було тільки про людське око, а всім у державі порядкував Пізістрат, як сам знав. Демос його любив і так за його стояв, що ніхто не зважувався подавати голос проти його, хоч і не подабалося те, що робилося. Правда, Пізістрат неначе нікого не кривдив і був до всіх справедливий. Але ж він не попускав людям порядкувати державними справами. А евпатрідам і багатчим купцям та ремесникам хотілося не його слухатися, а самим порядкувати. Скинути ж Пізістрата вони не мали сили, бо він найняв військо і держав його при собі. Не подабалося й те, що Пізістрат потроху, потроху та й завів великі податки. Багато грошей ішло на військо, на те, щоб будувати гарні громадські будівлі, на громадські свята, що Пізістрат робив дуже пишно. Та й на життя Пізістратові йшло чимало державних грошей.

Щоб на все те добути грошей, Пізістрат завів такі великі податки, що на їх ішла в людей п'ята частина всього заробітку. Через це все було багато незадоволених. Але Пізістрат, бувши дуже розумним, так умів усе залагодити, що не тільки сам аж до смерти був тираном, а ще й передав це як спадщину своїм синам: Гіпіпєві та Гіппархові. Умер Пізістрат за 526 років до Христового Різдва.

XII.

Сини Пізістратови не зуміли вже так порядкувати, як батько, бо не були такі розумні, та може ще й на те надіялись, що батько ласкавістю своєю вже привчив людей коритися та слухатися, то тепер уже можно й дужче притиснути. Правда, Гіппарх був не злий, за те ж і до діла не брався, а більше йому подобалося весело та роспустно жити. Через те порядкував у державі його брат — Гіппій. Та він був не батькової вдачі. Пізістрат силкувався так робити, щоб не нагадувати людям, що він усю владу в свої руки забрав і став над їми паном. Він і жив не пищно і не величався дуже перед людьми, до його доступитися не трудно було. І він, розмовляючи з людьми, завсігди знав, чого саме їм треба, знав чим трохи поступитися, що

зробити людям, щоб вони не відкидалися від його.

А Гіппієві хотілося показати, що він є найбільший у державі. Доступитися до його було дуже трудно, бо війська біля його було дуже багато; з громадянами афинськими він поводився негарно і був дуже недобрий, З чужими державами хоч і знався, та тільки з такими, де були тирани, а з республіками не хотів знатися.

Пізістрата хоч не любили евпатріди, та любив демос. А його дітей не злюбив і демос, бо люде вже побачили, що велику помилку зробили, поступившися тиранам своїми правами й волею. Тиран що хотів, те й робив у державі, бо він мав у себе військо і через те зовсім не зважав на Народню Раду і на виборних людей. Тепер уже й демос хотів би збутися тиранів, та люде не почувалися на силі, бо Гіппій помічав, що проти його й брата готові люде повстати, і щоб до того не допустити, заводив собі все більше війська; а до громадян став ще лютіший, щоб їх скорити, не розуміючи, що тим він собі ще гірше робить, бо дратує людей і все дужче проти себе обурює.

Так було аж до 514 року до Христового Різдва, а цього року два молоді евпатріди Гармодій і Арістогітон за якусь кривду намислили тиранів убити. Підмовили собі ще

товаришів, таких же молодих евпатрідів, і в одно свято, як тирани йшли в процесії, напали на їх. Гіппарха вбили, а Гіппія оборонило військо. Гармодія тут же вбито, Арістогітона і деяких його товаришів ухоплено й одведено в Акрополь. Там їх мучено, щоб виказали, хто ще був із їми в змові і тоді всіх убито. Деяких Гіппій не встиг ухопити, і вони повтікали в чужі землі. Маєтки всіх цих евпатрідів — і тих, що покарано на смерть, чи вигнанням, і тих, що в инші краї повтікали, — забрав Гіппій собі.

Після цього випадку Гіппій став ще дужче берегтися. Він уже зовсім не виходив до людей, а все сидів в Акрополі та пильнував через своїх шпигів, чи нема якої змови проти його, і про кого думав, що той мислить йому лихо, того велів хапати і вбивати. Та збірав собі яко мога більше грошей, щоб як може прожену́ть з Афин та пощастить утекти живому, так щоб було з чого пишно жити в чужому краї.

А тим часом ті евпатріди, яких Гіппій повигонив у чужі землі, і ті, що сами туди повтікали, не сиділи там дурно. Вони почали прохати помочі в другої грецької держави, в Спарти. У Спарті був такий порядок, як колись в Афинській державі ще до Солонових законів, се б то — арістократія. Як афинські евпатріди почали прохати помочі в спартан-

ських евпатрідів, ті залюбки згодилися допомогти прогнати Гіппія та заразом знищити й Солонови закони, а завести знов арістократію. На це вони дали своє військо, а до його афинські евпатріди ще найняли війська і тоді пішли на Афини воюватися з Гіппієм.

Як вони підійшли до Афин, то й там люде піднялися проти Гіппія. Він із своїм військом зачинився в Акрополі, щоб там одбиватися, а дітей своїх вислав із Афин у безпечне місце, щоб не повбивано їх під час війни. І як тих дітей везено, то попалися вони в руки Гіппієвим ворогам. Маючи в себе Гіппієвих дітей, можно було примусити його скоритися. Тоді Гіппій побачив, що він програв справу, бо як і довше він буде воюватися, то вб'ють його дітей. А він хоч і недобрий був до людей, а дітей своїх любив і, щоб їх не вбито і віддано йому, Гіппій згодився навіки виїхати з Афинської республіки. Це було року 510 до Христового Різдва.

Прогнавши тирана, евпатріди заходилися знищувати Солонови закони. Архонт Ісагор упустив спартанське військо в Акрополь і вмовився з начальником того війська, щоб поміг йому придавити демос, як що він не схоче евпатрідам коритися. Потім сами евпатріди без Народньої Ради, вибрали новий Сенат з трьох сот душ самих своїх людей та й почали

по своєму порядкувати, усе знову повертаючи на старий лад.

Солон тоді вже вмер, але демосові знайшовся инший порадник,—це знову був евпатрід, на ймення Клісфен. Він розумів, що вже не можно вернутися до того, що колись було, бо й демос уже не той, що колись був, і вже не схоче бути покірним ягням, що дозволяє себе стригти, а тоді тремтить із холоду. Демос уже зрозумів, що краще самому собі порядок давати, ніж людей слухатися, і цим своїм правом уже не поступиться. Клісфен разом з евпатрідами йшов воюватися з Гіппієм, щоб од його визволитися. А як, прогнавши тирана, евпатріди почали знищувати демократичний лад та заводити наново арістократичний, то вже він їм цього не попустив. Він з'єднав купців, ремесників і хліборобів до спільної боротьби з ворогом. Усі взброїлися і Клісфен повів їх воюватися з евпатрідами та з спартанським війском, що їм допомогало і не виходило з Афин.

Та цього разу і спартанське військо не помогло евпатрідам. Демос знав, що як подужають евпатріди, то мусить він іти до їх у ярмо. Цього демос не хотів і через те намігся з усеї сили та й подужав евпатрідів. Спартанців вигнано, найстарші евпатріди повтікали. Тоді попрохано Клісфена довести вже діло до краю і впорядкувати державні справи.

XIII.

Клісфен був справжній друг народній, бо по правді працював на користь демосові. Узявшися впорядкувати державні справи, він переглянув Солонови закони і дещо відмінив у їх, дещо додав, щоб дати демосові більші права.

Найсамперед він подбав, щоб на Народній Раді було більше людей з демосу. Це він зробив, зрівнявши чужинців правами з афинцями.

Ще в дуже давні часи всіх людей в Афинській державі: і евпатрідів, і демос розділено було на чотирі *філи*. Чужинці, що там оселялися, не мали права вписуватися в філи і ставати афинськими громадянами, вони звалися *метеками* і не дано було їм ніяких прав, не могли вони бувати й на Народній Раді. А їх було багато, і хотіли вони стати повноправними громадянами тієї землі, в якій жили. Клісфен наново переділив усіх афинських громадян на 10 філ, приписавши туди й метеків. Так вони стали громадянами афинськими, афинським демосом і вже мали право бути членами Народньої Ради. Тоді дуже побільшала на Народній Раді партія народня, а партія евпатрідів зосталася така, як і була, і через те вже мала меншу силу.

Клісфен завів такий порядок, щоб На-

родня Рада збіралася не чотирі рази на рік, а десять разів, щоб краще пильнувати державні справи, а в Сенат щоб вибірано не 400 членів, а 500. Архонтам він ще менчі права дав, ніж Солон. Ключі од Акрополю до того часу були в Архонта,--Клісфен передав їх прітанам. Це на те, щоб архонти, змовившися з евпатрідами, не могли зробити так, як зробив архонт Ісагор, що впустив у фортецю спартанське військо, щоб повоювати ним демос. Так саме забрав він од архонта й ключі од державних грошей і віддав їх вибраним на те людям. Військові справи він доручив не одному архонтові, а десятьом виборним людям, по одному від кожної філи. Архонтові ж зосталося тільки почесне військове звання.

Таким робом усіма своїми одмінами в Солонових законах він давав більшу силу демосові і зменшував силу евпатрідам.

Ще він подбав і про те, щоб ізнову не сів на шию вільним громадянам тиран. Він завів такий звичай. Раз на рік Сенат запитував Народню Раду, чи не знають вони такого чоловіка, що вважають його за небезпешного всій республіці. Хто знав такого чоловіка, той писав його ім'я на черепку. Тоді ті черепки збірано й лічено на скількох черепках чиє ім'я було написано. Яке було написане не менче, як на шістьох тисячах черепків,

той мусив на десять років виїхати з республіки. Маєтків його не забірано і через 10 років він міг приїхати назад, усі його права йому верталися і можна було знову вибірати його на громадській уряд. Цей звичай звався *остракізмом,* бо черепок по грецькому зветься *остракон.*

Афинцям дуже но часто довелося користуватися з того звичаю.

Як уже Клісфен упорядкував отак державні закони, то демос, навчений тим, що було попереду, не пустив свого права з рук, а почав державними справами порядкувати. І тоді стало йому краще жити.

XIV.

Пригадавши те, що тут казано, бачимо, що в афинській державі порядкували попереду царь та евпатріди, тоді самі евпатріди, а тоді став порядкувати увесь народ: евпатріди і демос разом. Спершу демос навіть і не добувався собі права порядкувати державними справами: байдуже йому було, хто там порядкує. Через те він дуже збіднів і опинився в неволі у евпатрідів, а евпатріди робили в державі що хотіли і як хотіли. Як уже демосові стало занадто тяжко жити, що ие міг і витерпіти почав він добуватися кращого життя.

Спершу демос думав що як евпатріди дадуть йому писані закони, то по тих законах усе робитиметься і демосові покращає жити. Але евпатріди написали такі закони, які сами схотіли, і демосові життя з того не покращало. Потім демос став думати, що як би забрати землю в евпатрідів і поділити йому, то добре стане жити, і почав цього добуватися. Тоді евпатріди, боячися народнього повстання, доручили Солонові впорядкувати державний лад, і демос на це пристав, сподіваючись, що Солон оддасть йому панську землю. Солон цього не зробив, а замісць тієї сподіваної землі дав демосові такі права, щоб і він міг порядкувати державними справами і заводити кращі закони. Але більшість людей з демосу були з того невдоволені. Їм здавалося, що вигодніше було б придбати панську землю, аніж ті права. Вони спершу не добре зрозуміли, що Солон дав їм змогу самим зробити собі краще життя. Через те вони й не дорожили тими правами і не тільки дозволили, а й сами допомогли тиранові Пізістратові сісти собі на шию. Вони бачили тільки, що він наче до їх добрий і дбає, щоб їм було краще, а до евпатрідів не добрий; а про те не думали, що цей тиран добрий, а другий може бути до їх дуже недобрий. Не подумали про те, що навіть і хотівши робити так, щоб їм було добре, він може робити не те, що їм треба, бо

не може знати їх потреб так, як знають вони сами.

Як запанував над їми Гіппій, тоді вже вони добре побачили, що дуже помилилися і сами себе віддали в неволю. Тирана Гіппія прогнано. Прогнали його евпатріди, щоб самим запанувати над демосом. Але в той час демос уже добре зрозумів, що не треба нікому попускати над собою панувати, треба, щоб громадянство само собі закони писало і пильнувало, щоб їх додержувано; щоб само визначало, які податки треба брати і на які громадські потреби тратити гроші, зібрані з людей; щоб вибірало уряд громадський, і щоб уряд одвічальний був перед громадянством, щоб здавав громадянству звідомлення як він робив громадське діло.

І як став у державі афинській такий лад державний, тоді стало афинському демосові краще жити, бо міг він не дозволяти себе кривдити. Тоді увесь демос став учитися, освічуватися. А добра освіта велике діло. Вона дає людям змогу краще впорядкувати своє життя. Кращим життям став жити і вільний, освічений афинський демос. Процвіла Афинська держава великою культурою і на ввесь світ уславилась своїми ділами.

